

Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми

А. С. Олійник, суддя Апеляційного суду м. Києва,
кандидат юридичних наук

Усиновлення має давні традиції, хоча способи розв'язання цієї проблеми є неоднозначними й залежать від рівня розвитку суспільства та національних особливостей.

Інститут усиновлення як пріоритетна форма сімейного виховання дітей, які залишились без турботи батьків, відомий усім правовим системам. Визначальною ідеєю інституту усиновлення є турбота про дітей, які втратили батьків або з тих чи інших причин позбавлені батьківського піклування, створення для них середовища, яке є характерним для сім'ї. Українська держава сприяє розвитку усиновлення, встановивши обов'язковий судовий порядок його проведення, заборону посередницької, комерційної діяльності щодо усиновлення дітей, вимоги стосовно нагляду за станом утримання та виховання дітей, усиновлених іноземними громадянами, можливість застосування до усиновлювача такої санкції, як позбавлення батьківських прав.

Позбавлення батьківських прав є крайнім заходом сімейно-правового характеру, який застосовується до батьків, що не забезпечують належного виховання своїх дітей. Такий захід може застосовуватися тільки за рішенням суду.

Конституція України гарантує дітям усі права, необхідні для їхнього розвитку і життя.

На захист прав дитини, її розвитку прийнята низка міжнародних документів. Серед цих документів особливо важливе значення має Конвенція ООН про права дитини, яку було прийнято і відкрито для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. Ця Конвенція ратифікована Верховною Радою України і набула чин-

ності для України 27 вересня 1991 р. Міжнародними запов'язаннями Україна гарантує свободу і гідність своїх дітей, створює умови для їхнього всебічного розвитку.

З метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток в Україні останніми роками було прийнято низку нормативно-правових актів, які встановлюють основні принципи та напрями захисту прав дітей, а також основні засади державної політики у цій сфері.

Зокрема, у 2001 р. прийнято Закон України «Про охорону дитинства», в якому встановлюється, що охорона дитинства в Україні є стратегічним загальнонаціональним пріоритетом. Цей законодавчий акт встановив основні принципи та засади проведення усиновлення, а саме: можливість усиновлення виключно в інтересах дитини та відповідно до закону; пріоритет громадян України на усиновлення дітей, які є громадянами України; усиновлення дитини, яка є громадянкою України, іноземними громадянами тільки у випадку, коли були вичерпані всі можливості щодо передачі під опіку, піклування, на усиновлення чи виховання в сім'ї громадян України; заборону зайняття посередницькою комерційною діяльністю щодо усиновлення дітей, передачі їх під опіку (піклування) чи на виховання в сім'ї громадян України або громадян інших держав; укладення з іноземними державами договорів про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах, з питань правового захисту дітей – громадян України, усиновлених іноземними громадянами, та здійснення контролю за умовами утримання та виховання таких дітей у сім'ях іноземних громадян.

У 2005 р. прийнято Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Цей Закон визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою законодавства про охорону дитинства.

Основним законодавчим актом у сфері регулювання відносин усиновлення та позбавлення батьківських прав є Сімейний кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 р., набрав чинності з 1 січня 2004 р. (далі – СК України).

Порядок розгляду справ про усиновлення, визначений статтями 251–255 Цивільного процесуального кодексу, а також статтями 207–242 Сімейного кодексу України. Виключна компетенція суду щодо розгляду справ про усиновлення покладає на суддів значну відповідальність щодо майбутнього усиновлюваної дитини.

На реалізацію положень СК України щодо усиновлення постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2003 р. № 1377 було затверджено Порядок ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення.

З 1 грудня 2008 р. набрала чинності постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2008 р. № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей».

Судова практика

Справи про позбавлення батьківських прав розглядаються у позовному провадженні, підстави і наслідки позбавлення батьківських прав, поновлення в батьківських правах визначено статтями 164–169 СК України.

Аналіз статичних даних

Для узагальнення судової практики у справах про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми до Апеляційного суду м. Києва від районних судів м. Києва надійшло 98 справ про усиновлення, розглянутих у 2007 р., 105 справ про усиновлення, розглянутих у 2008 р., а всього: 203 *справи про усиновлення*; а також 196 справ про позбавлення батьківських прав, розглянутих у 2007 р., 132 справи – розглянутих у 2008 р., а всього – 328 *справ про позбавлення батьківських прав*.

Усього надійшла 531 справа вказаних категорій.

За інформацією, яка надійшла від районних судів м. Києва до Апеляційного суду м. Києва, до районних судів м. Києва у 2007 р. надійшло 268 *справ про усиновлення*, з них про усиновлення іноземними громадянами – 22 справи, в першому півріччі 2008 р. – 153 справи, в тому числі про усиновлення іноземними громадянами – 15 справ.

У 2007 р. розглянуто 266 справ про усиновлення, з них з ухваленням рішення – 255 справ, про усиновлення іноземними громадянами з ухваленням рішення – 22 справи. У першому півріччі 2008 р. розглянуто 130 справ про усиновлення, з ухваленням рішення – 129 справ, з них про усиновлення іноземними громадянами з ухваленням рішення – 14 справ.

У 2007 р. справи *про усиновлення дітей іноземними громадянами* розглядалися Дніпровським районним судом м. Києва – 1, Подільським районним судом м. Києва – 17, Оболонським районним судом м. Києва – 3, Шевченківським районним судом м. Києва – 1.

У 2008 р. справи *про усиновлення дітей іноземними громадянами* розглядалися Подільським районним судом м. Києва – 10, Печерським районним судом м. Києва – 1, Святошинським районним судом м. Києва – 2, Оболонським районним судом м. Києва – 2 справи.

Для проведення узагальнення судової практики із районних судів м. Києва надійшло 9 *справ про усиновлення дітей іноземними громадянами* за вказаний період.

У апеляційному порядку рішення у справах про усиновлення не оскаржувалися.

До районних судів м. Києва у 2007 р. надійшло 940 *справ про позбавлення батьківських прав*, у першому півріччі 2008 р. – 378 *справ про позбавлення батьківських прав*, а всього за вказаний період – 1318 *справ про позбавлення батьківських прав*.

У 2007 р. розглянуто 917 *справ про позбавлення батьківських прав*, з ухваленням рішення – 806 *справ*, з них із задоволенням позову – 692 *справи*.

У першому півріччі 2008 р. розглянуто 288 *справ про позбавлення батьківських прав*, з ухваленням рішення – 256 *справ*, з них із задоволенням позову – 232 *справи*.

Апеляційні скарги подавалися на 2 рішення Святошинського районного суду м. Києва про позбавлення батьківських прав, ухвалені у 2007 р., та 2 рішення Голосіївського районного суду м. Києва про позбавлення батьківських прав, ухвалені у 2008 р.

Одну апеляційну скаргу на рішення Святошинського районного суду м. Києва було відхилено Апеляційним судом м. Києва, іншу задоволено частково та ухвалено нове рішення про відмову у позові.

Апеляційні скарги на рішення Голосіївського районного суду м. Києва апеляційною інстанцією відхилено.

Таким чином, у апеляційному порядку оскаржувалися рішення у чотирьох справах про позбавлення батьківських прав, що становить 0,33% кількості розглянутих справ у 2007 р. та першому півріччі 2008 р.

Протягом вказаного періоду справи *про визнання усиовлення недійсним та скасування усиовлення, поновлення в батьківських правах* районними судами м. Києва не розглядалися.

За інформацією Печерського районного суду м. Києва у першому півріччі 2008 р. розглянуто з ухваленням рішення 2 справи про встановлення опіки та піклування над дітьми.

За інформацією Оболонського районного суду м. Києва у першому півріччі 2008 р. було розглянуто 1 справу про встановлення опіки та піклування над дітьми з ухваленням рішення. Справи цієї категорії до Апеляційного суду м. Києва для проведення узагальнення не надходили.

У судовій практиці районних судів м. Києва питання про встановлення опіки і піклування над дитиною або передачу дитини органу опіки та піклування для встановлення над нею опіки в окремих випадках вирішувалося суддями при ухваленні рішення у справах про позбавлення батьківських прав.

Підсудність справ

Справи про усиовлення

Відповідно до ст. 251 ЦПК України заява про усиовлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання.

Ст. 251 ЦПК України визначає підсудність справ про усиовлення як громадянами України, так і іноземцями та особами без громадянства без альтернативи, а саме: за місцем проживання дитини або повнолітньої особи, яка може бути усиовлена.

Для вирішення питання підсудності справи про усиовлення дитини або повнолітньої особи місце проживання останніх необхідно визначати з врахуванням положень ЦК України.

Згідно із частиною третьою ст. 29 ЦК України місцем проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років є місце проживання її батьків (усиовлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вона проживає, якщо інше

Судова практика

місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна.

Місцем проживання фізичної особи, яка не досягла десяти років, є місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вона проживає, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я, в якому вона проживає (частина четверта ст. 29 ЦК України).

У Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. визначено терміни *місце походження* дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування та *місце проживання* дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно із ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» *місце походження* дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, – місце проживання або перебування її біологічних батьків на момент їх смерті або виникнення обставин, що призвели до позбавлення дитини батьківського піклування. Якщо батьки та місце їх постійного проживання невідомі, місцем походження дитини визначається місце, де дитину знайшли, або місце розташування медичного закладу, де дитину залишили; *місце проживання* дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – місцезнаходження закладу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, жиле приміщення дитячого будинку сімейного типу, прийомної сім'ї, опікунів або піклувальників, житло, в якому дитина проживає, інше житло.

Аналіз матеріалів узагальнення судової практики у справах про усиновлення дає можливість дійти висновку, що суди, як правило, розглядають вказані справи з дотриманням правил підсудності. Водночас в окремих випадках справи розглядаються з порушенням правил підсудності, визначених ст. 251 ЦПК України, а саме не за місцем проживання дитини, а за місцем її походження.

Наприклад, Святошинський районний суд м. Києва розглянув справу за заявою С., В., заінтересовані особи: Служба у справах дітей Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації, Київський міський пологовий будинок № 3, Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції у м. Києві про удочеріння.

Із матеріалів справи вбачається, що на підставі розпорядження голови Святошинської районної у місті Києві державної адміністрації від 15 січня 2008 р. заявника С. було призначено опікуном над малолітньою дитиною. Дитина проживає із заявниками в Солом'янському районі м. Києва. У вказаній справі висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини надано органом опіки та піклування Солом'янської районної у м. Києві державної адміністрації, тобто за місцем проживання дитини.

Подільський районний суд м. Києва розглянув справу за заявою Н. та Н., заінтересовані особи: Відділ опіки та піклування Подільського району м. Києва, Відділ реєстрації актів цивільного стану Подільського району м. Києва про усиновлення. (Примітка: у конкретному випадку та надалі імена та особи, які брали участь у справі, зазначені так, як у рішенні або ухвалі суду).

Як убачається із матеріалів справи, подружжя – заявники у справі проживають у Солом'янському районі м. Києва разом з дитиною, яку вони бажають усиновити, оскільки на підставі розпорядження голови Подільської районної у місті Києві державної адміністрації заявника Н. було призначено опікуном дитини. Висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, акт обстеження умов проживання заявників та висновок про можливість бути кандидатами в усиновлювачі надано Солом'янською районною у м. Києві державною адміністрацією.

Суддя Святошинського районного суду м. Києва, відкриваючи провадження у справі за заявою Б., заінтересована особа: Служба у справах дітей Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції м. Києва, не звернула уваги на те, що заявник проживає по вул. Вишгородській в Оболонському районі м. Києва, а дитина на час звернення до суду протягом двох місяців знаходиться на утриманні заявника і проживає разом з нею.

Суддям при вирішенні питання підсудності справи необхідно звертати увагу на положення ЦК України та Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування» і враховувати, що у тих випадках, коли дитину було передано в сім'ю опікуна і вона проживає з ним, незалежно від місця її походження, справа має розглядатися судом за місцем проживання дитини, яким є місце проживання опікуна.

Справи про позбавлення батьківських прав

Згідно із ст. 109 ЦПК України справи про позбавлення батьківських прав розглядаються судами за місцем проживання відповідача.

Місце проживання відповідача має визначатися відповідно до ст. 29 ЦК України.

Із аналізу матеріалів узагальнення випливає, що у численних випадках судді відкривають провадження у справі без урахування правил підсудності у справах про позбавлення батьківських прав.

Наприклад, суддя Солом'янського районного суду м. Києва 14 липня 2008 р. відкрила провадження у справі за позовом прокурора Солом'янського району м. Києва до Потапчук Ю.С., Потапчука І.М., третя особа: Орган опіки та піклування в особі Служби в справах дітей Солом'янської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав, незважаючи на те, що відповідачі проживають у Шевченківському районі м. Києва.

У справі за позовом Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації в особі Служби у справах неповнолітніх в інтересах Ветух Н.О. до Ветуха О.І., треті особи: Орган опіки та піклування Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації, Пінковський О.І. про позбавлення батьківських прав суддя Шевченківського районного суду м. Києва 4 червня 2007 р. відкрила провадження у справі, проте із позовної заяви та матеріалів справи

Судова практика

впливає, що відповідач проживає в с. Софіївка Новотроїцького району Херсонської області.

Суддя Шевченківського районного суду м. Києва 28 вересня 2007 р. відкрила провадження у справі за позовом *Шевчук О.В. до Кролика Б.М., третя особа: Опікунська рада Києво-Святошинського району Київської області про позбавлення батьківських прав*, незважаючи на те, що у позовній заяві зазначено лише місце реєстрації відповідача: вул. Зоологічна у м. Києві.

Відповідно до вимог ст. 119 ЦПК України у позовній заяві зазначається місце проживання відповідача. За змістом частини першої ст. 109 ЦПК України позови пред'являються за місцем проживання. У матеріалах справи знаходиться заява відповідача, в якій він зазначає, що проживає у Звенигородському районі Черкаської області.

В окремих справах виявлено, що позивач у позовній заяві про позбавлення батьківських прав зазначав про те, що місце проживання відповідача йому невідоме.

У таких випадках при вирішенні питання про відкриття провадження у справі необхідно враховувати положення частини дев'ятої ст. 110 ЦПК України, відповідно до яких позови до відповідача, місце проживання якого невідоме, пред'являються за місцезнаходженням майна відповідача чи за місцем його перебування або за останнім відомим місцем проживання відповідача чи постійно його заняття (роботи).

Наприклад, у справі за позовом школи-інтернату № 3 до Ефендієва Роберта огли, третя особа: Служба у справах неповнолітніх Шевченківського району м. Києва про позбавлення батьківських прав позивач у позовній заяві зазначила, що місцезнаходження відповідача невідоме. Суддя Шевченківського районного суду м. Києва 2 лютого 2007 р. відкрила провадження у справі, незважаючи на невідповідність позовної заяви вимогам ЦПК України.

В іншій справі та сама суддя Шевченківського районного суду м. Києва у справі за позовом *Андреасян Л.Ю. до Андреасян В.Р., третя особа: Орган опіки та піклування Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав* 22 лютого 2007 р. постановила ухвалу про повернення заяви позивачу для подання до належного суду, зазначивши: «...доказів проживання відповідача за вказаною адресою в матеріалах справи немає. Тому суд позбавлений можливості визначити питання щодо підсудності даного позову Шевченківському районному суду м. Києва».

Вирішуючи питання відкриття провадження у справі, суд має оцінити дотримання позивачем порядку реалізації права на пред'явлення позову. Тому повернення позову в конкретному випадку не відповідає вимогам цивільного процесуального закону, фактично суд перешкодив особі у доступі до правосуддя. Всупереч вимогам частини першої ст. 121 ЦПК України суддя не постановила ухвалу про залишення позовної заяви без руху та не запропонувала позивачу зазначити місцезнаходження майна відповідача чи останнє відоме його місцезнаходження. Не було встановлено останнє місцезнаходження відповідача і на стадії підготовки справи до судового розгляду, повістки відповідачу не направлялися, справу розглянуто без його участі.

Суддям також необхідно враховувати, що за відсутності у відповідача місця проживання в Україні, підсудність справи необхідно визначати з урахуванням положень частини десятої ст. 109 ЦПК України, а також враховувати, що місцезнаходження майна та останнє відоме місце проживання чи перебування відповідача повинні бути в кожному випадку достовірно встановлені.

Правильною є практика тих суддів, які у разі пред'явлення позову з порушенням правил підсудності повертають заяву позивачу на підставі п. 4 частини третьої ст. 121 ЦПК України.

Наприклад, у справі за позовом *Мойсеєнко М.І. до Калу Солома Агву, третя особа: Орган опіки та піклування Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав* суддя Шевченківського районного суду м. Києва постановила ухвалу від 3 серпня 2007 р. про повернення позовної заяви позивачу з тих підстав, що «відповідач проживає в м. Харкові, що територіально не належить до Шевченківського району м. Києва».

Особи, які беруть участь у справі

Справи про усиновлення

Відповідно до частини четвертої ст. 235 ЦПК України справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб.

Особи, які можуть бути усиновлювачами, визначаються ст. 211 СК України. При зверненні до суду ці особи набувають статусу заявника.

Заявниками у справах вказаної категорії можуть бути громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства.

Узагальненням встановлено, що найчастіше із заявою про усиновлення неповнолітньої дитини звертається один із подружжя, який є чоловіком матері, дружиною батька дитини, яка усиновлюється.

У справах про усиновлення дитини іноземними громадянами переважно із заявою про усиновлення звертається подружжя.

Особа, яка звернулася із вимогою про усиновлення дитини, набуває статусу заявника.

За змістом частини першої ст. 253 ЦПК України заінтересованою особою у справах про усиновлення є *орган опіки та піклування*, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземних громадян, – *уповноважений орган виконавчої влади*.

Заінтересованість органу опіки та піклування впливає з його обов'язкової участі у розгляді справи про усиновлення та надання висновку про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини.

Відповідно до ст. 215 СК України облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на які покладається безпосереднє ведення прав щодо опіки та піклування, Міністерством у справах молоді, сім'ї та гендерної політики Автономної Республіки Крим, службами у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також урядовим органом

Судова практика

державного управління з усиновлення та захисту прав дитини у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Згідно із ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. органами опіки та піклування є державні адміністрації районів, районів міст Києва і Севастополя, виконавчі органи міських чи районних у містах, сільських, селищних рад.

Безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей (частина перша ст. 11 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Для здійснення функцій щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, у складі служби у справах дітей створюється окремий підрозділ, діяльність якого визначається в установленому порядку (частина третя ст. 12 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»).

Згідно із Типовим положенням про службу у справах дітей, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2007 р. № 1068 із змінами і доповненнями, служба у справах дітей районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації є структурним підрозділом районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації, який утворюється головою районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації, підзвітний та підконтрольний голові районної, районної у містах Києві та Севастополі держадміністрації та службі у справах дітей відповідно обласної, Київської та Севастопольської міських держадміністрацій.

Як впливає із зазначеного Типового положенням про службу у справах дітей, повноваження органів опіки та піклування щодо надання висновку про можливість усиновлення дитини здійснюється Службою у справах дітей.

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р. № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» (п. 4) роз'яснено, що обов'язок складати висновки про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини та брати участь у судових засіданнях покладено на відділи й управління освіти районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських і районних у містах рад. Функції урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 367 здійснює Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, який діє у складі Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту.

Наділення законом відділів та управлінь районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій відповідними функціями поряд із Службами у справах неповнолітніх на практиці може викликати проблеми щодо визначення органу опіки та піклування, який має надати висновок про

доцільність усиновлення дитини, що в свою чергу вимагає більш чіткого законодавчого регулювання у визначенні органу опіки та піклування та додаткового роз'яснення Верховного Суду України.

Узагальненням встановлено, що протягом 2007 р. та першого півріччя 2008 р. висновки про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини у справах про усиновлення складали Служби у справах дітей відповідних районних у м. Києві державних адміністрацій, а також ці органи брали участь у справі як заінтересована особа, що відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

В окремих справах із змісту заяв про усиновлення вбачається, що заявники як заінтересовану особу зазначали опікунську раду.

Правильною є практика тих судів, які вирішують питання про участь у справі як заінтересованої особи саме органу опіки та піклування. Проте у більшості випадків, це питання вирішується без дотримання вимог ЦПК України та належного процесуального оформлення, а заміна неналежної заінтересованої особи відбувається шляхом виклику в судове засідання органу опіки та піклування або лише вказівкою у вступній частині рішення замість опікунської ради органу опіки та піклування.

Необхідно зазначити, що поняття «орган опіки та піклування» і «опікунська рада» не є тотожними. Пунктом 1.6 Правил опіки та піклування, які затверджено наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства освіти України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України 26 травня 1999 р. № 34/166/131/88, визначено, що опікунські ради, до складу яких входять депутати, представники місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і громадськості, створюються при органах опіки та піклування для допомоги в їх роботі та мають дорадчі функції.

З огляду на викладене *опікунська рада* не належить до органів, які правомочні вирішувати *питання щодо надання висновку про доцільність усиновлення*.

Уповноваженим органом виконавчої влади України, який надає дозвіл на усиновлення дитини іноземними громадянами та особами без громадянства, що постійно проживають за межами України, є утворений відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 367 «Про утворення Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини» у складі Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини як урядовий орган державного управління.

Діяльність зазначеного Департаменту регулюється Положенням про Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 25 березня 2006 р. № 367 (з наступними змінами).

Із проаналізованих справ вбачається, що у заяві про усиновлення заявники вказують як заінтересованих осіб, крім органу опіки та піклування, матір (батька) усиновленої дитини, відділ реєстрації актів цивільного стану, пологовий бу-

Судова практика

динок (у якому народилася дитина і в якому мати відмовилася від дитини), а також неповнолітню дитину, яку бажають усиновити.

Суди по-різному вирішують питання щодо кола заінтересованих осіб у справах про усиновлення.

Аналіз судової практики свідчить, що у більшості випадків судді вирішують питання про залучення до участі у справі як заінтересованих осіб матір (батька) усиновленої дитини, одного із подружжя, якщо другий із подружжя бажає усиновити дитину подружжя, пологовий будинок. В інших випадках судді не вирішують питання залучення вказаних осіб до участі у справі як заінтересованих осіб.

Наприклад, суддя Печерського районного суду м. Києва у справі за заявою С., заінтересовані особи: П., Орган опіки та піклування Печерської районної у м. Києві державної адміністрації постановила ухвалу про залишення заяви без руху з тих підстав, що до участі у справі не залучено як заінтересовану особу матір усиновленої дитини.

Проте незалучення конкретної особи до участі в справі відповідно до статей 119, 252 ЦПК України не є підставою для залишення заяви без руху, оскільки це питання має вирішуватися судом у попередньому судовому засіданні.

Видається, що заінтересованими особами у справі про усиновлення можуть бути не лише органи опіки та піклування, але залежно від обставин справи та з урахуванням обставин усиновлення й інші особи – один із подружжя, опікун, піклувальник, дитячий заклад, який надає згоду на усиновлення тощо.

Відповідно до ст. 218 СК України, ст. 254 ЦПК України учасником цивільного процесу може бути і *дитина*, яку усиновлюють.

ЦПК України не визначає процесуальний статус дитини, яка бере участь у справі про усиновлення та процесуальний порядок надання нею своїх пояснень. Водночас участь дитини в цивільному процесі означає, що вона є суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, а отже, повинна мати визначений законом процесуальний статус.

У науковій цивільній процесуальній літературі висловлено думку, яка заслуговує на увагу, про віднесення дитини до заінтересованих осіб, оскільки взаємовідносини дитини із заявником залежать від обставин, що підлягають встановленню та можуть вплинути на її права і обов'язки, а також рішення у справі зумовлює зміну правового статусу усиновлюваної дитини та усиновителя, виникнення у них взаємних прав та обов'язків.

Вважаємо, що участь дитини у справі про усиновлення є особливою формою її участі у справі, яка не залежить від наявності в неї цивільної процесуальної дієздатності, і обмежується лише такими процесуальними діями, як висловлення думки щодо її усиновлення.

У значній кількості справ до участі у справі як заінтересована особа судьями залучаються *державні органи реєстрації актів цивільного стану*.

Наприклад, Б. звернувся до Святошинського районного суду м. Києва із заявою про усиновлення, вказавши як заінтересованих осіб: Б. (матір усиновленої дитини), Службу у справах неповнолітніх Святошинської районної у місті Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції м. Києва.

Справу було призначено в судове засідання. У судовому засіданні суд залучив до розгляду справи як заінтересовану особу Б. (біологічного батька дитини, яку бажає усиновити заявник), вважаючи, що в конкретному випадку усиовлення стосується його прав та інтересів. Крім того, у зв'язку із направленням Відділом реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції м. Києва суду письмового листа про те, що реєстрація народження дитини проведена у Відділі реєстрації актів цивільного стану Оболонського районного управління юстиції в м. Києві, а відділ не є заінтересованою особою, суд також залучив до участі у справі Відділ реєстрації актів цивільного стану Оболонського районного управління юстиції в м. Києві.

Так, суддя Святошинського районного суду м. Києва у справі за заявою С., заінтересовані особи: Служба у справах неповнолітніх Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації, С. про усиовлення в ухвалі про відкриття провадження залучила як заінтересовану особу Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації, враховуючи, що заявник просив змінити прізвище та по батькові дитини.

Наприклад, суддя Святошинського районного суду м. Києва 18 березня 2008 р. у попередньому судовому засіданні у справі № 20-59/08 за заявою Г., зацікавлена особа: Г., Орган опіки та піклування Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації про усиовлення за клопотанням представника органу опіки та піклування залучив до участі у справі «як другої зацікавленої особи Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції у м. Києві». У рішенні суду в резолютивній частині суд вирішив: «Зобов'язати Відділ реєстрації актів цивільного стану Печерського районного управління юстиції у м. Києві внести зміни в актовий запис.....». Копію рішення для виконання було направлено Відділу реєстрації актів цивільного стану Печерського районного управління юстиції у м. Києві.

Враховуючи зміст резолютивної частини, незрозумілим та нелогічним є залучення судом до участі у справі державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Відповідно до частини сьомої ст. 255 ЦПК України для внесення змін до актового запису про народження усиовленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану, а за місцем ухвалення рішення, у справах про усиовлення дітей іноземцями – також до уповноваженого органу виконавчої влади.

Згідно зі ст. 233 СК України на підставі рішення суду про усиовлення в актовий запис про народження дитини або повнолітньої особи державний орган реєстрації актів цивільного стану вносить відповідні зміни і видає нове свідоцтво про народження з урахуванням цих змін.

За змістом п. 6 Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 р. № 1064, відомості про усиовлення, позбавлення та поновлення батьківських прав вносяться до Реєстру на підставі відповідного рішення суду протягом п'яти робочих днів з моменту надходження копії такого рішення до реєстратора чи в день пред'явлення реєстраторові копії особою, зазначеною в рішенні суду, або уповноваженою нею особою.

Судова практика

Відповідно до п. 2 Правил реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України 18 жовтня 2000 р. № 52/5 у редакції наказу Міністерства юстиції України від 22 листопада 2007 р. № 1154/5, відповідно до Сімейного та Цивільного кодексів України, Закону України «Про органи реєстрації актів громадянського стану» державній реєстрації в органах реєстрації актів цивільного стану з дотриманням вимог закону підлягають народження фізичної особи та її походження, смерть, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені.

Відповідно до Порядку ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 р. № 1064, народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню до Державного реєстру актів цивільного стану громадян.

Згідно із п. 2 вказаних Правил рішення суду є підставою внесення змін до актового напису про народження усиновленої дитини.

Таким чином, внесення змін до актового запису є функцією державних органів реєстрації актів цивільного стану на підставі рішення суду, а тому залучення цих органів як заінтересованої особи до участі у справі про усиновлення та покладення на них обов'язку внести зміни до актового запису є процесуально необґрунтованим. Необхідно зазначити, що у жодній проаналізованій справі не виявлено участі представника державного органу реєстрації актів цивільного стану в судовому засіданні. Від таких органів надходять письмові клопотання про розгляд справи без їх участі.

Ні СК України, ні ЦПК України не передбачено обов'язкової участі *прокурора* при розгляді справи про усиновлення.

У постанові Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р. № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» роз'яснено, що відповідно до положень ст. 45 ЦПК суд може залучити до участі у справі прокурора для надання висновку.

Неоднаковою є практика судів щодо вирішення питання залучення прокурора до участі у справі для надання висновку.

Практика залучення прокурора до участі у справах про усиновлення поширена в Деснянському, Голосіївському, Подільському, Святошинському районних судах м. Києва.

Наприклад, з 7 справ, розглянутих Голосіївським районним судом м. Києва у 2008 р. та направлених Апеляційному суду м. Києва для узагальнення судової практики, 4 справи розглянуто з участю прокурора.

У 2 справах, які було розглянуто Дарницьким районним судом м. Києва у 2007 році та направлено Апеляційному суду м. Києва у зв'язку із узагальненням, з ініціативи суду брав участь прокурор.

З 12 справ, які було розглянуто Деснянським районним судом м. Києва у 2007 році та направлено Апеляційному суду м. Києва у зв'язку із узагальненням,

8 справ розглянуто з участю прокурора, а з 10 справ, розглянутих у 2008 році, – прокурор брав участь у 6 справах.

З 12 справ, які було розглянуто Подільським районним судом м. Києва у 2007 р. та направлено Апеляційному суду м. Києва у зв'язку із узагальненням, у 8 справах брав участь прокурор, а з 16 справ у 2008 р. – у 13 справах брав участь прокурор.

З 3 справ, які було розглянуто Оболонським районним судом м. Києва у 2007 р. та направлено до Апеляційного суду м. Києва у зв'язку із узагальненням судової практики, 1 справу розглянуто з участю прокурора.

З 8 справ, розглянутих Солом'янським районним судом м. Києва у 2008 р. та направлених до Апеляційного суду м. Києва у зв'язку із узагальненням, 2 справи розглянуто з участю прокурора. У 5 справах, направлених на адресу Апеляційного суду м. Києва та розглянутих у 2007 р. вказаним судом, прокурор до участі у справах вказаної категорії не залучався.

Печерський та Шевченківський районні суди м. Києва при розгляді справ про усиновлення до участі у справі прокурора не залучали.

Як свідчать матеріали узагальнення, процесуальний порядок залучення судом прокурора до справи є різним і таким, що не відповідає вимогам процесуального закону.

У Голосіївському, Подільському та Святошинському районних судах м. Києва поширеною є практика залучення прокурора до участі у справі про усиновлення в такій формі: після постановлення ухвали про відкриття провадження у справі прокурору направляється лист або судово повістка і повідомляється про знаходження справи в провадженні суду із зазначенням про обов'язкову його явку до суду.

У справі, яка розглянута Голосіївським районним судом м. Києва, за заявою А., заінтересовані особи: Служба у справах неповнолітніх Голосіївської районної у м. Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів Печерського районного управління юстиції у м. Києві, А. про усиновлення, відсутні будь-які відомості про залучення прокурора до участі у справі. Участь прокурора у справі підтверджується наявною у матеріалах справи довіреністю.

Можна навести і такі приклади.

Суддя Святошинського районного суду м. Києва в ухвалі про відкриття провадження у справі за заявою Д., заінтересовані особи: Служба у справах неповнолітніх Святошинської районної у місті Києві державної адміністрації, Ф. про усиновлення ухвалила: «про час і місце розгляду справи повідомити прокурора Святошинського району м. Києва».

Суддя Голосіївського районного суду м. Києва у справі за заявою С., заінтересовані особи: С., Орган опіки та піклування Голосіївської районної у місті Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Голосіївського району м. Києва про усиновлення в ухвалі про відкриття провадження у справі у вступній частині з своєї ініціативи зазначила прокуратуру Голосіївського району м. Києва як заінтересовану особу.

У справах про усиновлення іноземними громадянами неповнолітніх дітей також прослідковується практика залучення до участі у справі прокурора шляхом направлення прокурору листа про знаходження справи в провадженні суду та

обов'язкову його явку в судові засідання без вчинення процесуальних дій суду щодо залучення прокурора до участі у справі. Зокрема, у справах, розглянутих Подільським районним судом м. Києва за заявою громадян Італії Джерачі Вінченцо та Гуарезі Марія, заінтересовані особи: Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді та спорту, Відділ опіки та піклування Подільського району м. Києва, Відділ РАЦС Подільського району м. Києва, дитячий будинок «Малютко», Дзюбенко Т.А.; за заявою Мартеллі Аллесіо та Пеккія Анна Марія про усиновлення, заінтересовані особи: Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини при Міністерстві України у справах сім'ї, молоді, спорту, Відділ опіки та піклування Подільського району м. Києва, Відділ РАЦС Подільського району м. Києва, Відділ РАЦС Оболонського району м. Києва, дитячий будинок «Малютко» про усиновлення (Примітка: ім'я найменування заявників, осіб, які беруть участь у справі, зазначено повністю з урахуванням обмеження права іноземців на таємницю усиновлення дитини, відповідно до ст. 285 СК України).

Виникає запитання: яким чином суд відповідно до вимог ЦПК України має залучити прокурора до участі у справі про усиновлення для подання висновку і який процесуальний статус у такому разі має прокурор?

Із наведеною судовою практикою залучення прокурора до участі у зазначених справах погодитися не можна.

Відповідно до частини шостої ст. 130 ЦПК України суд у попередньому судовому засіданні вирішує питання про склад осіб, які братимуть участь у справі.

Оскільки прокурор залучається для подання висновку у справі, а під час попереднього судового засідання кожна із сторін має право висловити свої доводи та міркування щодо тих чи інших процесуальних дій, які необхідно вчинити у попередньому судовому засіданні, питання про залучення прокурора до участі у справі має вирішуватися судом з урахуванням думки заявника, заінтересованих осіб у попередньому судовому засіданні. Залучення прокурора до участі у справі має бути позбавлено формалізму та зумовлено тим колом юридичних фактів, які необхідно встановити в судовому засіданні у конкретній справі.

Аналіз судової практики в справах про усиновлення свідчить, що участь прокурора в судовому засіданні у справах про усиновлення зведена до його формальної участі, а саме: до виступу прокурора в судових дебатах: «не заперечую», «підтримую заяву» тощо. Крім того, простежується залучення судом прокурора до участі у справі без чіткого з'ясування його процесуального статусу у такому випадку.

Із системного аналізу положень статей 26, 45, 235, 235 ЦПК України випливає, що прокурор не виступає у справі як заінтересована особа, а бере участь у справі для подання висновку на підставі ст. 45 ЦПК України як особа, якій законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Тому у справі про усиновлення прокурор належить до осіб, які беруть участь у справі.

На думку суддів Святошинського районного суду м. Києва, з метою повного і об'єктивного розгляду справи про усиновлення, визнання усиновлення недійсним чи його скасування необхідно внести зміни до СК України щодо обов'язкової участі прокурора при розгляді справ цієї категорії. На думку автора узагальнення, вказана пропозиція є досить спірною, оскільки обов'язкова

участь прокурора в цивільному процесі у певних категоріях справ суперечить принципам цивільного судочинства. У справах про позбавлення батьківських прав саме органи опіки та піклування захищають права громадян та інтереси держави. Аналіз судової практики свідчить, що участь прокурора у справах про усиновлення є формальною. Крім того, відповідно до ст. 45 ЦПК України суд має право вирішити питання про залучення прокурора для подання висновку, враховуючи конкретні обставини справи та її складність.

Справи про позбавлення батьківських прав

При визначенні кола осіб, які мають право звернутися до суду з метою захисту прав, свобод чи інтересів неповнолітніх осіб, суди повинні керуватися статтею 165 СК України, яка наводить вичерпний перелік таких осіб: один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла 14 років.

Наприклад, Голосіївський районний суд м. Києва 16 квітня 2008 р. ухвалив рішення у справі за позовом Служби у справах неповнолітніх Голосіївської районної у м. Києві державної адміністрації до Думс Н.О., третя особа – прокуратура Голосіївського району м. Києва, Парчевська Л.А. про позбавлення батьківських прав.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» органом опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав, так само як і в справах про усиновлення, виступає Служба у справах дітей відповідної районної у м. Києві державної адміністрації.

Виявлено непоодинокі випадки зазначення позивачами в позовних заявах та у рішеннях суду як органу опіки та піклування – Служби у справах неповнолітніх відповідної районної у м. Києві державної адміністрації. Із аналізу справ про позбавлення батьківських прав випливає, що досить часто судді порізнному зазначають найменування органу опіки та піклування без чіткого з'ясування процесуального статусу цього органу.

Як приклад наведемо справу Шевченківського районного суду м. Києва від 14 березня 2008 р. за позовом Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації в особі Служби у справах неповнолітніх в інтересах малолітньої Павлюк О.О. до Павлюк І.А., третя особа: Орган опіки та піклування Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав.

У позовній заяві Шевченківська районна у м. Києві державна адміністрація в особі Служби у справах неповнолітніх (фактично в особі Служби у справах дітей) як третю особу вказала прокуратуру Шевченківського району м. Києва. У попередньому судовому засіданні за клопотанням представника адміністрації судом було проведено заміну третьої особи – прокуратури Шевченківського району м. Києва на орган опіки та піклування Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації.

Судова практика

Таким чином, у розгляді справи орган опіки та піклування брав участь як особа, яка звернулася до суду із позовом у порядку ст. 45 ЦПК України, та як третя особа, що є процесуально необґрунтованим та порушенням принципу цивільного судочинства – процесуальної несумісності.

На нашу думку, у конкретному випадку звернення до суду органу опіки та піклування передбачає і його обов'язкову участь у розгляді справи про позбавлення батьківських прав, відповідно до ст. 19 СК України, а тому немає необхідності залучати до участі у справі орган опіки та піклування як третю особу.

Необхідно звернути увагу, що Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх» від 7 лютого 2007 р. внесено зміни до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», відповідно до яких, зокрема, здійснення соціального захисту дітей покладено на служби у справах дітей обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад.

Ст. 74 КпШС України, який втратив чинність, при розгляді справ про позбавлення батьківських прав було передбачено необхідну участь у судовому засіданні прокурора.

Чинний СК України не передбачає обов'язкової участі прокурора при розгляді справ про позбавлення батьківських прав.

Відповідно до ст. 45 ЦПК України суд може залучити прокурора до участі у справі для надання висновку.

Окремі судді районних судів м. Києва залучають прокурора до участі у справі та визначають його участь у справі обов'язковою. Як і у справах про усиновлення, виявлено випадки участі прокурора у справі без обговорення та вирішення судом питання про залучення його до участі у справі як учасника цивільного процесу, що впливає із протоколів та журналів судових засідань, в яких зазначаються, як правило, лише відомості про виступ прокурора в судових дебатах, який зводиться до підтримання позову та його задоволення.

Наприклад, у справі за позовом Токманової-Саган О.В. до Токманова М.О., третя особа: *Служба у справах неповнолітніх Деснянської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав Шевченківський районний суд м. Києва після постановлення ухвали про призначення справи до розгляду направив прокурору повідомлення про розгляд справи з проханням направити прокурора для участі у справі.*

За змістом частини четвертої ст. 19 СК України при розгляді судом спорів про позбавлення та поновлення батьківських прав обов'язковою є участь органу опіки та піклування. Орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи (частина п'ята ст. 19 СК України).

Із проаналізованих цивільних справ впливає, що, як правило, орган опіки та піклування бере участь у справах про позбавлення батьківських прав як третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. У рішенні судді

не зазначають як третю особу і на якій стороні бере участь орган опіки та піклування у цих справах.

У розглянутих Подільським районним судом м. Києва справах № 2-4554/07, №2-2223/07, № 2-4508/07 та інших процесуальний статус органу опіки та піклування визначено суддею як зацікавлена особа, а в позовній заяві позивач зазначив орган опіки та піклування як третю особу. Визначення у вказаних справах суддею Подільського районного суду м. Києва процесуального статусу органу опіки та піклування здійснювалося шляхом вказівки суддею в рішенні на участь органу опіки та піклування як зацікавленої особи.

Наприклад, вступну частину рішення Подільського районного суду м. Києва у справі № 2-3296/07 від 24 липня 2007 р. викладено так: «...розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Києві справу за позовом Бережної Л.Г. до Бережної Т.М., зацікавлена особа – Відділ опіки та піклування Подільського району м. Києва».

У теорії цивільного процесуального права напрацьовано юридичні критерії, які визначають умови залучення третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору: 1) обов'язкова наявність матеріально-правових відносин між третьою особою і однією із сторін; 2) преюдиціальна пов'язаність матеріально-правових відносин третьої особи й однієї із сторін з правовідносинами позивача і відповідача в справі; 3) матеріально-правові відносини третьої особи й однієї із сторін повинні передбачати можливість спору про право цивільне між третьою особою й особою, на стороні якої вона виступає.

Органи опіки та піклування беруть участь у справі не з метою захисту свого суб'єктивного інтересу, а на підставі закону (ст. 19 СК України) з метою здійснення покладених на них обов'язків для захисту інтересів громадян та держави.

З огляду на викладене орган опіки та піклування не може брати участі у справі як третя особа, а його процесуальне становище визначається на підставі статей 26, 45 ЦПК України як особи, яка бере участь у справі – органу, якому законом надано права захищати права, свободи та інтереси інших осіб. Судді помилково визначають процесуальне становище органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав як третіх осіб.

Проблемним питанням на практиці через невизначеність у законі є питання щодо участі конкретного органу опіки та піклування у справах про позбавлення батьківських прав – за місцем проживання дитини чи за місцем проживання відповідача (відповідачів), якого позбавляють батьківських прав.

Із положень ст. 19 СК України випливає, що у справі про позбавлення батьківських прав має брати участь орган опіки та піклування за місцем проживання дитини, батько чи (та) мати якої позбавляються батьківських прав. Такою переважно і є судова практика.

За змістом частини четвертої ст. 19 СК України саме орган опіки та піклування повинен провести обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні та на підставі цих відомостей надати висновок щодо розв'язання спору.

Законом не визначено: чи повинен орган опіки та піклування надавати разом з висновком акт обстеження умов проживання дитини чи інших осіб.

Судова практика

Із проаналізованих справ вбачається, що досить часто орган опіки та піклування зазначений вище акт разом з висновком не надає. Такі акти надаються при поданні позовної заяви позивачем.

Непоодинокими є випадки складання акта обстеження умов проживання дитини загальноосвітніми школами, в яких навчається дитина, і навіть ЖЕКами.

Наявність акта обстеження умов проживання дитини, складеного іншими установами чи організаціями, не звільняє орган опіки та піклування від складання такого акта, відповідно до вимог ст. 19 СК України.

Вирішуючи *справи про усиновлення та позбавлення батьківських прав*, необхідно звертати увагу, що відділ опіки та піклування служби у справах дітей є її структурним підрозділом. Відповідно до п. 14 Типового положення про службу у справах дітей юридичною особою є служба.

Служба у справах дітей відповідної районної у м. Києві державної адміністрації має брати участь як заінтересована особа у справах про усиновлення (ст. 253 ЦПК України) та відповідно до ст. 45 ЦПК України як особа, яка бере участь у справі – орган опіки та піклування на підставі закону (ст. 19 СК України), участь якого є обов'язковою при розгляді справ про позбавлення батьківських прав.

Згідно із ст. 12 Конвенції про права дитини держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що її стосуються, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, надається, зокрема, можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується її, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Стаття 171 СК України визначено, що дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном.

Таким чином, у справах про позбавлення батьківських прав має брати участь дитина, якщо вона може висловити свою думку.

Із проаналізованих справ лише в одній, за позовом Курової Є.П. до Курової І.В., Бобирева О.В., третя особа – Орган опіки та піклування Печерської районної у м. Києві державної адміністрації про позбавлення батьківських прав та призначення опікуном, судом заслуховувалася думка дитини.

Закон не визначає процесуального статусу дитини у справах про позбавлення батьківських прав та особливостей її участі у справі, що потребує відповідного роз'яснення Верховного Суду України для забезпечення однакової судової практики.

**Вимоги до заяви про усиновлення та позовної заяви
про позбавлення батьківських прав**

Справи про усиновлення

Зміст заяви про усиновлення визначено ст. 252 ЦПК України. Водночас заява про усиновлення повинна відповідати і вимогам ст. 119 ЦПК України.

Як роз'яснено у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р. «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», враховуючи специфіку справ про усиновлення, суди при прийнятті заяв повинні перевіряти відповідність форми та змісту такого документа як вимогам, визначеним у ст. 252 ЦПК, так і вимогам, що випливають із глави 18 «Усиновлення» СК, а саме: чи наведено в заяві відомості про усиновителів, про дитину, яку бажають усиновити, про її батьків, братів та сестер; чи викладено мотиви, з яких особа хоче усиновити дитину; чи сформульовано прохання про внесення відповідних змін до актового запису про народження останньої. У разі недотримання зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 121 ЦПК.

До заяви про усиновлення дитини за наявності мають бути додані такі документи:

- копія свідоцтва про шлюб, а також письмова згода на це другого з подружжя, засвідчена нотаріально, при усиновленні дитини одним із подружжя;
- медичний висновок про стан здоров'я заявника;
- довідка з місця роботи із зазначенням заробітної плати або копія декларації про доходи;
- документ, що підтверджує право власності або користування жилим приміщенням;
- інші документи, визначені законом.

Згідно із частиною третьою ст. 253 ЦПК України суд у разі необхідності може вимагати подання інших документів.

Необхідність подання інших документів має визначатися суддями на підставі закону – СК України.

Такими документами можуть бути: письмова згода батьків (ст. 217 СК України); письмова згода закладу охорони здоров'я або навчального закладу на усиновлення дитини, яка не має батьків і перебуває у цьому закладі (частина перша ст. 222 СК України); письмова згода опікуна або піклувальника на усиновлення дитини, над якою встановлено опіку або піклування, або над батьками якої встановлено опіку або піклування (частина перша ст. 221 СК України), рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою, недієздатною (ст. 220 СК України); встановлення у судовому порядку режиму окремого проживання подружжя (частина третя ст. 120 СК України).

Аналіз матеріалів цивільних справ про усиновлення свідчить, що у більшості випадків при зверненні до суду заявник разом із заявою про усиновлення надає висновок органу опіки та піклування про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, а також акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання; свідоцтво про народження дитини;

медичний висновок про стан здоров'я дитини, про її фізичний і розумовий розвиток; у випадках, встановлених законом, згоду батьків, опікуна, піклувальника дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, а також самої дитини на усиновлення, тобто ті письмові докази, які визначено частинами другою–третьою ст. 253 ЦПК України. Суди не вимагали подання від заявника чи органу опіки та піклування інших документів, ніж ті, що визначено частиною другою ст. 252 ЦПК України та частиною третьою ст. 253 ЦПК України, що зумовлено відсутністю у розглянутих справах обставин, які необхідно підтверджувати документами, відповідно до статей 120, 220, 217, 222, 224 СК України.

В окремих справах встановлено, що у заяві про усиновлення заявники просили суд зобов'язати орган опіки та піклування надати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини.

Матеріали узагальнення свідчать, що окремі судді формально підходять до вимог закону щодо змісту заяви про усиновлення та не враховують положення вказаної постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р.

Так, суддею Святошинського районного суду м. Києва у справі за заявою П., П., заінтересовані особи: Орган опіки та піклування Святошинської районної у м. Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Святошинського районного управління юстиції у м. Києві було відкрито провадження та зазначено, що надано всі необхідні матеріали. Із матеріалів справи вбачається, що позовна заява не відповідає вимогам ст. 252 ЦПК України: не зазначено відомості про стан здоров'я дитини. До заяви не додано медичний висновок про стан здоров'я заявника відповідної форми, а надано медичну довідку щодо придатності до керування транспортним засобом.

Як впливає із п.9 Порядку ведення обліку дітей, які можуть бути усиновлені, осіб, які бажають усиновити дитину, та здійснення нагляду за дотриманням прав дітей після усиновлення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2003 р. і чинного на момент вирішення справи (п. 9), заявники повинні надати висновок про стан здоров'я за формою, згідно із додатком 4.

Трапляються випадки залишення заяви про усиновлення без руху з підстав, що не ґрунтуються на вимогах закону. У більшості справ за відсутності у заяві про усиновлення відомостей про стан здоров'я дитини, за умови її відповідності іншим вимогам процесуального закону, судді відкривають провадження у справі.

Так, суддею Деснянського районного суду м. Києва було відкрито провадження у справі за заявою Х., заінтересовані особи: Х., Л., Служба у справах неповнолітніх Деснянської районної у місті Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Деснянського районного управління юстиції у м. Києві про усиновлення. Проте у заяві про усиновлення не зазначено відомості про стан здоров'я дитини.

Суддею Печерського районного суду м. Києва постановлено ухвалу про залишення заяви без руху, зокрема, з тих підстав, що «неправильно зазначено заінтересовану особу (усиновлену дитину), неповно зазначена назва органу опіки та піклування Печерської районної у місті Києві державної адміністрації, до участі у справі не залучено як заінтересовану особу матір усиновленої дитини».

Водночас суд не звернув уваги, що заявник не виклав мотивів, з яких він хоче усиновити дитину, у заяві тільки зазначено: «за спільним сімейним рішенням виникла необхідність звернутися в суд з заявою про усиновлення». Крім того, питання залучення заінтересованих осіб до участі у справі має вирішуватися в попередньому судовому засіданні.

Суддя Подільського районного суду м. Києва відкрив провадження у справі за заявою Ж., заінтересовані особи: Ж., Служба у справах неповнолітніх Подільської районної у м. Києві державної адміністрації про усиновлення, але не звернув уваги, що згоду на усиновлення другого з подружжя нотаріально не засвідчено. Не було усунуто вказаний недолік і під час розгляду справи.

Суддя Шевченківського районного суду м. Києва залишив без руху заяву С., заінтересовані особи: Служба у справах неповнолітніх Шевченківської районної у м. Києві державної адміністрації, Відділ реєстрації актів цивільного стану Шевченківського районного управління юстиції у м. Києві на тій, зокрема, підставі, що не додано висновок органу опіки та піклування про доцільність усиновлення та відповідність інтересам дитини.

З урахуванням виявлення непоодиноких випадків залишення заяви про усиновлення без руху з підстави ненадання заявником висновку органу опіки та піклування про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини, медичного висновку про стан здоров'я дитини, її фізичний та розумовий розвиток, виникає запитання: чи є вказана підстава достатньою для залишення заяви без руху відповідно до ст. 124 ЦПК України.

Статтею 252 ЦПК України не передбачено обов'язку заявника додати до заяви висновок органу опіки та піклування та медичний висновок про стан здоров'я дитини. Такий обов'язок покладено на орган опіки та піклування.

З огляду на викладене зазначені процесуальні дії судді щодо залишення заяви про усиновлення без руху у зв'язку з ненаданням висновку органу опіки та піклування не відповідають чинному процесуальному законодавству.

Крім загального переліку документів, частиною третьою ст. 253 ЦПК України визначено документи, які додатково додаються до заяви про усиновлення, особами без громадянства, що постійно проживають за межами України, або іноземцями.

Документи усиновлювачів, які є громадянами інших держав, мають бути у встановленому законодавством порядку легалізовані, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Такі документи повинні бути перекладені українською мовою, а переклад має бути засвідчений нотаріально (частина п'ята ст. 252 ЦПК України).

Із проаналізованих цивільних справ про усиновлення за заявами іноземних громадян встановлено, що останні відповідали визначеним ЦПК України вимогам.

Водночас на практиці виникають проблеми щодо перевірки повноважень компетентного органу відповідної держави, який надає висновок про умови життя заявників і можливість бути усиновлювачами, а також на в'їзд усиновленої дитини та її постійне проживання в конкретній країні.

Судова практика

У всіх проаналізованих справах судовий збір та витрати на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи сплачено в розмірах, визначених законодавством.

Справи про позбавлення батьківських прав

Позовна заява про позбавлення батьківських прав має відповідати вимогам ст.119 ЦПК України.

У всіх проаналізованих справах судовий збір та витрати на інформаційно-технічне забезпечення розгляду справи сплачено в розмірах, визначених законодавством.

Виявлено випадки залишення судьями позовної заяви без руху з підстав, які не передбачено ЦПК України.

Так, у справі за позовом Земцової Л.І. до Земцова В.Б. про позбавлення батьківських прав суддя Печерського районного суду м. Києва в ухвалі про залишення позовної заяви без руху від 18 жовтня 2007 р. як одну із підстав залишення заяви без руху зазначила: «з позовної заяви вбачається, що відповідач написав заяву про відмову від батьківських прав, однак позивачка не долучає заяву до позову».

У конкретному випадку пропозиція судді надати письмовий доказ не може бути підставою для залишення заяви без руху, оскільки згідно із п. 6 частини другої ст. 119 ЦПК України позивач зобов'язаний лише зазначити докази, що підтверджують кожну обставину. За змістом частини першої ст.131 ЦПК України сторони зобов'язані подати докази до або під час попереднього судового засідання.

Привертає до себе увагу також те, що у більшості справ у позовних заявах про позбавлення батьківських прав позивачі викладають обставини, якими обґрунтовують свої вимоги, але не зазначають докази, що підтверджують кожну обставину. Проте судді відкривають провадження у справі за такими заявами.

(Продовження у наступному номері журналу)